

Marci Shore

Arvet efter "Judebolsjevismen"

Scener från ett postkommunistiskt Polen

För unga polska judar blir ofta Förintelsens historiska sår mer komplicerat genom att deras mor- och farföräldrar deltog aktivt i det kommunistiska projektet. Många av de judar i tjugoårsåldern som Marci Shore berättar om i sin artikel tvingades omdefiniera sin judiska identitet efter 1989 och brottas med frågor om inomjudisk politik och relationen till icke-judiska polacker. Värme, fiendlighet, passion. Framför allt är det en sak som kommer fram: motsägelsefullheten.

"Har du judiska rötter?" undrade en annons i ett av de första numren av *Midrasz*, en polsk-judisk tidskrift grundad 1997, "Är det ett problem för dig? Eller en hemlighet?"

Kanske är du rädd att berätta för dina vänner eller kolleger? Dina barn? Din man eller hustru? Du behöver inte möta dessa problem ensam, lovade annonsen. Nu hade man öppnat en konfidentiell jourtelefon för alla som kämpade med sin judiska identitet. "Diskretion utlovas."

Jag prenumererade på *Midrasz*. Varje nummer kom till min brevlåda i ett anonymt brunt kuvert utan avsändaradress.

Ryszarda föddes strax efter kriget. Hon var en av personerna bakom den konfidentiella jourtelefonen för polacker som kämpar med sin judiska identitet. Hennes far, en ganska framstående figur i Polens stalinistregim, kom från en fattig ortodox familj med ett dussintal barn; minst en bror förblev religiös jude, en annan blev anarkist. Ryszarda visste ingenting om vad som hade hänt med de flesta andra syskonen, troligen blev de dödade innan hon föddes. 1917, när hennes far var ung, gick han med i ett sionistiskt socialdemokratiskt parti. Året efter ändrade han sig och blev kommunist. Han behöll sina starka band till det judiska, men han var övertygad om att judarnas lott bara kunde förbättras om alla människor kunde leva som bröder.

Ryszardas mor hade gått i skolan. Inte hennes far — eller rättare sagt hade han aldrig avslutat sin utbildning. Enligt moderns berättelse skickade farföräldrarna sin son till en traditionell *cheder* tills en dag när hans *malamed* ertappade honom med att läsa en jiddischövertning av *Robinson Kruse* under bänken och relegerade honom, vilket gjorde att den trettonårige pojken tvingades börja arbeta på fabrik. Faderns egentliga utbildning kom senare, under de förlorade åren under mellankrigstiden då han satt i polskt fängelse tillsammans med andra kommunister och studerade Marx, Engels och Lenin.

Vanorna från fängelset hängde kvar. Många år senare gick han fortfarande av och an diagonalt mellan fönstret och dörren när han behövde fundera på något. Det var typiskt, berättade Ryszarda för mig, många av hans vänner hade samma vana.

"Rigid", så beskrev Ryszarda sin far. Med bestämda åsikter och bestämd i sitt uppträdande. De enda gästerna i deras hem var judiska kommunister. Hennes föräldrar lärde henne att tilltala alla med "kamrat". Det första vuxenord hon lärde sig var "revolution".

Han var en far som älskade sin familj men bara brydde sig om politiken. "Han hade inget att tala med mig om", berättade Ryszarda.

Ryszarda försökte fortfarande komma tillrätta med krocken mellan den värld hon lärde känna under barndomen och världen som hon senare kom att förstå den.

Under Stalintiden — alltså fram till 1956, när jag var tio år gammal — var världen väldigt homogen i mina ögon. Alla dessa 'kamrater' var hela den värld jag kände till och nästan alla var judar. Jag visste att det fanns en annan värld någonstans därute, men denna andra värld var inte god, eller åtminstone var den dårligt eftersom den inte stödde kommunismen. Det var så naturligt. Allt hängde ihop — kommunismen, judiskheten, polskheten.

Det var inte förrän senare i livet, när hon inte längre var barn och hade fått polska vänner från icke-kommunistiska familjer, som hon fick höra talas om den sovjetiska massakern på 15 000 polska officerare i skogen vid Katyn 1940. Först trodde hon inte ens på det, hon tänkte att det måste vara antikommunistisk propaganda.

Hennes föräldrar kände sig som judar. Men de kände sig också som polacker. Även hennes far — vars modersmål var jiddisch och som aldrig lärde sig polska ordentligt, som hela livet talade med stark brytning och gjorde grammatiska fel — var mycket fäst vid Polen.

"Det var bara det", tillade Ryszarda, "att han inte alls visste vad Polen var."

Vändpunkten kom 1968. Men inte ens då, under den antisemitiska "antisionistiska" kampanjen, gick hennes föräldrar ur partiet. Hennes far led oerhört men kunde inte gå med på att han skulle ha gett hela sitt liv för ingenting. Att han hade slösat bort det. Eller ännu värre.

Så trodde åtminstone Ryszarda att hennes far kände och tyckte. Men han var en av naturen slutna människa. Han talade aldrig med henne om vad som hände 1968, när partiet blev antisemitiskt och rensade ut judiska kommunister ur partiet, judiska officerare ur armén och judiska professorer från universiteten. I efterdyningarna lämnade 13 000 "polacker av judiskt ursprung" Polen. De sista av revolutionens barn som slukades av revolutionen.

Jag nämnde för henne att jag hade intrycket att de judar som fanns kvar i Polen idag inte alls var något representativt urval av den mycket stora judiska grupp som hade levt i Polen före kriget — för då fanns det faktiskt inte särskilt många kommunister bland judarna. Även om man valde att förkasta rabbinernas visdomar fanns ju de allmänna sionisterna, de socialdemokratiska

sionisterna, de revisionistiska sionisterna, de polska socialisterna och inte minst den stora judiska arbetarrörelsen Bund. Men av det fåtal judar som fanns kvar i Polen i dag tycktes väldigt många vara kommunister, eller åtminstone hade de varit det...

"Givetvis, majoriteten", sade Ryszarda. "Givetvis, för den som inte var kommunist lämnade landet."

Ryszarda levde ensam i sina föräldrars gamla lägenhet i Warszawa. När Stalin dog hade hon befunnit sig just i det rum där vi nu satt. Hon var i dagisåldern och hon hörde det på radion, såg hur fadern tog sig om huvudet.

"Tusentals år av judisk historia", sade hon till mig och betraktade den plats där radion en gång hade stått, "ledde fram till ett så inskränkt tänkande..."

Hon hette Natalia; första gången vi möttes var på ett kafé på Nowy Swiat, nära ingången till universitetet, och Natalia grät. Hon grät för att hennes farfar inte hade tagit sig över gränsen till Tjeckoslovakien efter kriget, för att han inte hade tagit sig över gränsen till Tjeckoslovakien vilket skulle gjort det möjligt att fortsätta illegalt till Palestina. Som så många andra hade gjort.

Och så ett kvarts sekel senare föddes hon i ett Polen där hon inte kände sig hemma. Hon kunde inte undkomma farfaderns vägran att passera gränsen, detta avgörande ögonblick, det ögonblick då hennes liv kunde blivit ett annat. Hon kunde inte förlåta sin farfar att han hade missförstått Historien, att han hade valt fel, så att Natalia hade hamnat utanför Historiens flod.

Nyligen hade hon besökt Irena, en gammal dam som var syster till Jakub Berman. Berman ingick i den polska ledartrojkan åren närmast efter kriget och var ansvarig för säkerhetsapparaten under den polska stalinismens blodigaste år. Han var den tydligaste symbolen för *zydokomuna* — den antisemitiska stereotyp som menade att kommunismen i allmänhet och stalinismen i synnerhet var en judisk-bolsjevikisk konspiration mot polackerna. Irena, nu gammal och svag, hade varit kommunist i hela sitt liv. Kriget tillbringade hon i Stalins Sovjetsamhälle och svalt nästan ihjäl på kuppen. Men hon överlevde trots allt, till skillnad från större delen av sin familj som hade stannat kvar i Warszawa — de dog i Treblinka.

"Det kändes som om min farfar hade stigit upp ur sin grav", berättade Natalia när hon kom tillbaka. Hennes farfar som aldrig gick över gränsen till Tjeckoslovakien hade i stället stannat i Polen för att bygga upp den kommunistiska utopin.

Natalia presenterade mig för sin väninna Bogna, den sista av diasporanationalisterna, som hade lärt sig jiddisch på egen hand och hatade Israel för att det hade tagit Natalia ifrån henne.

Bogna bjöd mig på sabbatsmiddag i Warszawastadsdelen Praga, på andra sidan floden Wisla. På bordet stod potatis och sallad och levande ljus och runt omkring satt några av de sista polska judarna i tjugoårsåldern. Fientlighet, värme, passion. Bognas vän Anka var tyst, hon talade inte med någon utom Bogna och då bara viskande och på jiddisch.

Dagmara bar en eldröd tröja och en Davidsstjärna dinglande runt halsen. Hon var lättretlig, kaxig och full av ilska. Hon hatade de israeler som kom på

pilgrimsresa till Polen och inte ens ville prata med de få kvarvarande judar de träffade på. Hon hatade också den israeliska regeringen som var så avvisande mot henne och hennes vänner, vägrade erkänna deras röster.

"Och vi då?", utropade hon "Ska vi bara hålla vakt över gravarna?"

Hon ville ha ursäkter, rättgångar, upprättelse. Deras vän Kuba höll inte med. Han förespråkade utbildning och upplysning.

"Vad hjälper det?" skrek Dagmara till honom. "Kanske mina barnbarns barnbarn kommer att få se resultaten..."

Kuba såg ut som ett barn utklätt till vuxen i kavaj, slips och *kippa*. Han hade kommit tillsammans med Miriam, som bar en lång svart sjal draperad över axlarna och en hatt som dolde håret, trots att hon inte var gift, trots att hon kanske inte ens var religiös. Hon vankade fram och tillbaka mellan köket och rummet och rökte cigaretter på sabbaten.

Potatisen stod på bordet. När Miriam fick höra att jag hade med mig en vän som bodde i Jerusalem ville hon tala hebreiska.

"Det skulle vara roligt", sade Dagmara och blängde på Miriam. Miriam var den enda av dem som kunde lite hebreiska.

Ett ögonblick senare skiftade Dagmaras ilska föremål från israelerna till polackerna. Nu skrek hon åt Kuba, som sade emot henne när hon hävdade att skulden var både kollektiv och nedärvd.

"Ska Bartoszewski också be judarna om ursäkt?" skrek Kuba tillbaka. Wladyslaw Bartoszewski var polsk parlamentsledamot och tidigare utrikesminister. Under kriget hade han som mycket ung man — och katolik — riskerat livet för att rädda judar. Och det var många han hade räddat. Kuba trodde inte att polacker i allmänhet var så fientliga. Han ville också stanna i Polen — till skillnad från Miriam, som hade varit ett år på en kvinnlig *yeshiva* i Jerusalem och kanske skulle göra *aliya*.

"Det finns inget sådant som nedärvt ansvar!" Nu var det Miriam som skrek åt Dagmara. Ingen skulle kunna be Miriam om förlåtelse för hennes mormors död i Förintelsen, de som man borde be om förlåtelse var döda och därför var det inte möjligt. Hur som helst var polackerna inte skyldiga till utrotningen utan till apati, det var en annan sorts ansvar. Miriam krävde inte ursäkter från någon — det var precis ett sådant kollektivt tänkande som hade lett till Förintelsen från början.

Dagmara protesterade: Miriams argument var filosofiskt, men Dagmara talade om politik.

"Och jag då?" skrek Miriam darrande. "Min pappa och min farbror byggde kommunismen. Är jag ansvarig för det också?"

"Nu talar du personligt!" svarade Dagmara. Hon tänkte på symboliska ursäkter, politiska uttalanden.

Men här var förstås det politiska alltid personligt.

Det var sent när jag gick därifrån med Kuba och Miriam. Vi stod på busshållplatsen och pratade fort, Miriam och Kuba var fortfarande upprörda. När några unga män kom för att vänta på bussen tystnade Kuba och Miriam plötsligt. Under resan in mot staden talade vi inte alls.

Efter kommunismens fall började hundratals judiska tonåringar, från USA, Israel och många andra länder att resa till Polen. De kom till Polen och bar Davidsstjärnor. De gjorde rundresor till dödslägren för att sörja de döda i ett land de såg som en begravningsplats. Resorna kallades De levandes marsch, och de avslutades i Israel: den nya världen, det nya hoppet, den Nye judens land. De ville inte tala med polska journalister — de ville inte tala med några polacker över huvud taget.

De kom inte till Polen för att föra en dialog, sade en pojke till en polsk journalist. De kom för att läsa en kaddish för sina döda.

En polsk flicka som bodde i den stad tyskarna kallade Auschwitz och polackerna kallar Oswiecim sade till de unga besökarna, sina jämnåriga: "Min farmor berättade att när vinden låg på kunde de känna stanken av de brinnande judarna."

Besökarna blev arga. "Varför", undrade de, "sade du inte: stanken av de brinnande *människorna*?"

Ändå hade de själva kommit just i egenskap av judar.

När polacker försökte tala med dem ville dessa unga judar veta hur de kunde bo där — i ett land som var en begravningsplats. De ville veta varför polackerna inte hade räddat judarna. De trodde inte det var en slump att tyskarna hade valt Polen som plats för dödslägren. De visste inget om den hjältemodiga polska motståndsrörelsen. De visste inte att polacker också hade dött i Auschwitz. De ville inte veta.

Det var inte bara polackerna som blev sårade av de unga judar som kom till deras land och inte ville se något annat än resterna av krematorierna. Det gällde också Bogna och Dagmara och deras vänner, de få kvarvarande polska judarna.

En judisk universitetsstudent från Warszawa gick med i De levandes marsch och följde med gruppen till resans avslutning i Israel. Den sista kvällen tillbringade studenterna på en israelisk armébas. Alla var unga, de höll varandra i händerna och dansade.

I Polen väckte vi minnen till liv, här skulle vi känna oss som judar. I Polen led vi, här var vi glada och kände smaken av Israel. Och plötsligt visade sig allt vara en illusion. När representanter för de fyrtiotre länder som hade deltagit i marschen kallades till scenen för att säga några ord i mikrofonerna hoppade man över de polska judarna. Det var den största förnedringen i mitt liv.

Jag träffade Kostek, *Midrasz* redaktör. Den konfidentiella jourtelefonen var inget skämt: Kostek förklarade att tidskriften riktade sig till judar som inte hade kommit ut ur garderoben.

Den förre Solidaritetsaktivisten Kostek var numera journalist på den stora dagstidningen *Gazeta Wyborcza* och hade vunnit priser för sina rapporter som krigskorrespondent i Bosnien. Kostek var son till övertygade kommunister, "icke-judiska judar", en son som hade älskat sina föräldrar mycket högt — och som ägnade en stor del av sitt vuxna liv åt att radera det system de hade ägnat sina liv åt att bygga upp. Det var under denna tid, kommunisttiden, som han hade hittat fram till oppositionen och även till judendomen. Nu bar han kippa och firade sabbaten.

"Natalia känner sig som om hon hade kastats av från Historiens tåg och till varje pris måste klättra upp igen", sade jag till Kostek.

"Jag är inte särskilt bra vän med Historien själv." Han log.

Vi talade om fascismen, kommunismen, sionismen.

"Och Israel finns", sade jag till honom.

"Ja, det finns."

"Varje gång jag kommer dit blir jag förvånad över att landet alls finns till."

"Jag med. Men jag är lika förvånad över att Polen alls finns till."

Vi talade om kriget. Kostek berättade att för den polska högern var kriget ett krig mellan nationer. För vänstern var det ett krig mellan ideologier. Om jag hade varit jude i Polen 1939, skulle inte jag också hälsa Röda arméns ankomst med ovationer? Polackerna kunde aldrig förlåta dem.

Eller sade han: "Polackerna kunde aldrig förlåta oss"?

Kosteks mor hade tjänstgjort i Andra polska divisionen som stred tillsammans med Röda armén. Hon hade legat i skyttegravarna och skjutit mot tyskarna.

"Hennes division var med och befriade Majdanek", sade Kostek, "när hon kom fram var ugnarna fortfarande varma. För henne var valet tydligt: gulag eller gaskamrarna. Från gulag kom människor ändå tillbaka..."

Kostek berättade om sin vän Staszek, barnbarnsbarn till Adolf Warski som var vän till Rosa Luxemburg och en av ledarna för Socialdemokratiska partiet i Polen och Litauen, föregångaren till mellankrigstidens polska kommunistparti. Staszek var son och sonson till stalinister och ansåg att judarna kollektivt borde be om förlåtelse för kommunismen.

Jag var fascinerad. Men Kostek, Solidaritetsjournalisten som även han var son till stalinister, höll inte med.

"Fascinerande? Nej, det är dumt. Som vänstermänniska kan jag känna mig ansvarig för kommunismen, men inte som jude."

Anita var vacker, som hade hon stigit direkt ur ett foto från fyrtioalet: vinröd hatt, tjocka svarta glasögon, utsvängd krämfärgad kapp. Hon skämdes över att vi hade tagit bussen från synagogan hem till henne fast det var sabbat. Inne i lägenheten stod tjugosex sabbatsljus på bordet, för idag var det Miriams tjugofemte födelsedag. Vi drack te och Miriam och Anita läste sina dikter.

Miriam skrev om Adam och Eva i Edens lustgård. Nej, hon var inte vacker, skrev Miriam om Eva. Det var Lilith, Lilith vars själ skapades av Satan: hon var den vackra.

När Anita var sexton hade hon blivit förälskad i en antisemit som lämnade henne för att gifta sig med en kristen kvinna. Han ville inte att hans barn skulle bli judar. Nu var Anita gift med en jude, men det var inte hennes make som hade väckt hennes kvinnlighet utan snarare den där antisemiten, erkände hon blygt.

"Du är den man jag inte vill ha. Du är den man jag begär", läste hon för oss.

Precis som de andra var Anita inte judiskt uppfostrad. Hon hade kommit till judendomen längre fram, som ung kvinna. Ett tag hade hon varit buddhist, då satt hon och andades och mediterade, betraktade hur tankarna gled ut och in i medvetandet. Hennes buddhistiske mästare hade sagt åt henne att hon gick genom livet med knutna händer och det var fel, för hennes händer borde vara öppna, öppna så att tingen kunde passera in och ut, komma och gå.

Kuba läste en dikt till sin son, skriven innan sonen föddes. Han och hans fru hade separerat för knappt tre år sedan. Det var första gången jag fick höra att Kuba hade ett barn — eller att han hade haft en fru. Han såg själv ut som ett barn.

Miriam bad Kuba att läsa mer av sina dikter, och nu insåg jag att hon var förälskad i honom. Miriam som hade studerat ett år på en *yeshiva* för kvinnor i Jerusalem. Hennes handledare på skolan, en nittonårig ortodox flicka, ville inte lära henne något om orenhet och *mikvah* eftersom hon skämdes. Men Miriam envisades.

Hon var inte antisionist som Bogna. Miriam menade att det trots allt var på grund av Förintelsen som det fanns en judisk stat — hon tyckte att judarna faktiskt hade vunnit kriget.

Bogna var ursinnig. Hur kunde Miriam säga så där om kriget? Visst, sedan Förintelsen hade det inte funnits några ghetton — eftersom det inte fanns några judar! Skulle hon ha varit döpt om Förintelsen inte hade ägt rum?

Bogna talade om sitt katolska dop som en våldtäkt, en oförlätlig kränkning. Miriam var också döpt. Det var de alla. Det var 1982, krigstillstånd, och deras föräldrar hade hängett sig åt Solidaritet som gottgörelse för sina egna gudlösa föräldrars synder. Och Solidaritet hade hängett sig åt katolska kyrkan. Det var ett tecken på moralisk frihet.

"Jag var katolik, jag var religiös, jag trodde verkligen!" grät Bogna, uppfylld av skuld känslor och hat. Hon kunde aldrig förlåta sin mor.

Anita försökte trösta henne. "Var det Bognas fel att hennes mamma inte tog henne till synagogan när hon var liten?" frågade oss Anita. Det fanns ju ingen synagoga. Ingen av dem hade fått lära sig att vara jude.

Kuba och Bogna skrek åt varandra och kvinnorna började gråta.

"Bogna har ingen rätt..." sade Kuba.

"Och hur kan du bestämma vad Bogna har rätt till?" skrek Miriam åt honom. Deras ilska var mer än ilska. Det fanns ett slags illvilja och smärta och förräderi i den.

Bogna avskydde Israel för att det hade stulit hennes få vänner. Vid ett av sina besök i landet hade hon träffat sin kusin för första gången. Varför var han där och hon i Polen? Om bara Bognas farmor hade gjort ett annat val... De hade inte sagt något till varandra. De stod bara där och tittade på varandra och så gick de, utan att säga varken hej eller adjö.

"Vi bor i Warszawa", sade Bogna till mig. "En stad som hade två uppror under kriget och många uppror före det. Man kan aldrig glömma det när man är här. Våra farföräldrar var aldrig lyckliga. Det var kommunismen, krigstillståndet, minnet av Förintelsen. Vi växte upp och vi kunde aldrig vara lyckliga. Det var omöjligt, oanständigt att vara lycklig. Allt som gav glädje var dåligt. Anita skrev en dikt en gång..."

Kuba avbröt henne. Han ville inte tala om dikterna de skrev som tonåringar.

Bogna skrek högt: "Jag låter ju dig tala! Varför måste du avbryta mig om jag känner att jag behöver säga mer än två meningar för att förklara vad jag menar?"

"Läs dikten", uppmuntrade Miriam.

Men Bogna kunde inte nu, hon var alltför arg på Kuba. Alla väntade tills hon hade lugnat ner sig och kunde börja läsa Anitas dikt. Det var en dikt om att simma, om att vara tillbaka nere i vattnet efter lång tid, om att känna kroppen i vattnet, "lyckan mellan benen".

"Den här dikten hjälpte mig", sade Bogna. "Jag kom ihåg den i många år och den hjälpte mig. När vi växte upp var det som om alla hade sorg."

De talade i evighet med en outhärdlig intensitet. All gammal ångest flöt samman med nuets tills det inte fanns någon skillnad längre.

På universitetet träffade jag Kosteks vän Staszek, en matematiker som sysslade med moralfilosofi. Staszeks far hade förblivit stalinist fastän Stalin dödat hans mor och far — Staszeks farmor och farfar — i Moskva under den Stora terrorn.

Judarna var som en familj, menade Staszek, och när någon i familjen gjorde något som var fel mätte de andra dåligt. Så kanske kunde judarna som kollektiv...

"Jag använde inte uttrycket 'be om förlåtelse' förklarade han, men kanske erkänna, gå in i dialog..."

De judar som överlevde gjorde det oftast ensamma, utan familjer. Efter kriget stod de plötsligt isolerade, som i ett vakuum, omgivna av tomhet — och resultatet blev radikalism. Det var så vanligt, ämnet borde inte vara tabu.

Staszek talade också om den judiska traditionen, en tradition som han, liksom Kostek, hade skaffat sig tillgång till genom en viljeinsats — genom mycket arbete och studier, för det fanns ingen som kunde vidarebefordra den till

honom. Det var när han redan var vuxen, under Solidaritetstiden, på det judiska underjordiska universitetet. Han började se den starka släktskapen mellan judendomen och marxismen: *tsadikens* roll, textkommentaren som tradition, det messianska hoppet. Stalin blev Messias vid en tid när det tycktes som om man måste välja mellan Stalin och Hitler. För Staszek var det tragiska inte att judarna valde Stalin framför Hitler, utan snarare att de blandade ihop Stalin med Messias. Det skulle dröja till 1968 innan de insåg att kommunismen och fascismen är likadana.

Innan han lämnade universitetskaféet satte Staszek på sig en svart *kippa*. Han trodde att polackerna respekterade honom mer nu när han var öppet judisk.

"Annars är det mycket värre", sade han, "då blir man anklagad för att dölja sitt ursprung."

Staszek började gå men vände sig mot mig en gång till. "*Lokomotywa historii*", sade han när han gick. Det var som att krocka med historiens lokomotiv.

I september 1999 publicerade Gazeta Wyborcza ett öppet brev till de polska judarna skrivet av en israelisk kvinna, en ung filosofiprofessor vid namn Shoshana, som hade hamnat i Warszawa när hennes make, en diplomat, skickades till den israeliska ambassaden i staden.

Shoshana var inte imponerad av polackerna — inte heller av "de upplysta och intelligenta" — som blev generade när hon presenterade sig själv som judinna. Hon var ännu mindre imponerad av den konfidentiella jourtelefonen för garderobsjudar, som påminde om jourtelefoner för alkoholister och AIDS-sjuka.

Framför allt var hon inte imponerad av Warszawas "judiska renässans". Mycket nedlåtande pekade hon på hur patetisk den "återupptäckta judiskheten" var hos människor som Kostek och Staszek, som i ett nyckfullt beslut att återvända till det judiska hade valt den mest inskränkta sorten. Dessutom var inte ens hälften av dem judiska enligt judisk lag: de skulle inte bli accepterade av ortodoxa judar på andra ställen — vilket gjorde deras konstruerade identiteter ännu mer absurda, och hycklande.

"Att Polens 'nya judar' väljer att bli ortodoxa visar inte bara på brist på förståelse för judiskhetens essens och vad det betyder att vara jude. Det tycks mig som om det också tyder på en mindervärdeskänsla, en brist på självförtroende (...). Jag hävdar att man kan vara jude på många sätt, och det sätt de 'nya judarna' i Polen har valt är det sämsta av alla."

Shoshana själv led inte av något mindervärdeskomplex, och hon rådde Polens judar att följa hennes väg: hon förespråkade en sekulär judiskhet — liberal, pluralistisk och tolerant — i Spinozas anda, eller som Haskalahfilosoferna som kom efter honom, och moderna förgrundsfigurer som Freud, Einstein och Kafka. Det var de sekulära judarna som var de säkrare, intelligentare, bättre judarna. "En icke-religiös jude", skrev den unga filosofiprofessorn, "har en tillräckligt stark judisk identitet för att erkänna att det kan finnas mer visdom i en Kafkanovell än i flera kapitel av Talmud."

Kostek blev arg. Han svarade i samma tidning: idag finns mycket få judar kvar i Polen. De som lever i Polen är spridda över hela landet, helt assimilerade, de talar varken hebreiska eller jiddisch och förmår inte skapa sin egen särpräglade

kultur. Det är inte antisemitismen — även om den fortfarande är mycket närvarande — utan demografin som är det stora hindret för att återskapa en judisk gemenskap. Under dessa omständigheter är det bara judendomen, en religiös identitet, som ger dessa enstaka polska judar en chans att omedelbart, i någon mening totalt, få tillträde till den judiska världen.

Det var ett väl avvägt försvar. Men i slutändan stod inte Kostek ut med Shoshanas förakt och tillade:

"I den intellektuella nyfikenhetens namn är jag beredd att pröva möjligheten att en Kafkanovell, som hon skriver, kan innehålla mer visdom än flera kapitler av Talmud. Dock är det svårt för mig att tro att Shoshana vet vad hon talar om när hon talar om Talmud. Och jag börjar faktiskt tvivla även vad gäller Kafka."

Strax därefter hölls en offentlig debatt mellan Kostek och Shoshana på Judiska teatern. *Jak byc Zydem w Polsce?* var titeln. Hur vara jude i Polen?

Staszek var där. Men större delen av salen fylldes av äldre polska judar, den äldsta generationen av överlevande, de sista att minnas det stora ortodoxa judiska samhälle som hade funnits i Warszawa under hundratals år fram till kriget. De som stannade i Polen för att de var engagerade i att bygga socialismen här. Ateister och kommunister. Gamla nog att vara Shoshanas farföräldrar, utan gemensamt språk med den unga israeliska professorn. Människor som hon i sin tur inte visste ett dugg om.

Och de hade kommit för att hylla Shoshana. Shoshana, en sekulär israel som skrev om Nietzsche och Wittgenstein och var för ung att ens minnas 1968, som talade engelska och tolkades till polska, som knappast hade tänkt på dessa gamla människor som en gång hade velat bygga socialismen när hon skrev sitt öppna brev till Polens "nya judar".

En äldre kvinna presenterade sig genom att berätta att hon hade levt de första fjorton åren av sitt liv före kriget. "Att uppleva allt det och vara normal — det är för mycket", sade hon.

Ingen applåderade åt Kostek.

"Det är mitt folk", sade han några dagar senare, "och de hatar mig". Nu försökte han trösta sig med tanken att även Gud skulle ha velat befolka världen med bättre judar än han faktiskt hade gjort.

På juldagskvällen var jag hemma hos Natalias vän Bogna, i hennes lilla lägenhet i Praga. Vi talade om hennes far, som hade tillbringat hela sin barndom på ett barnhem i Sibirien där han var ständigt hungrig — och där han behandlades som en "folkets fiende" eftersom hans kommunistiska föräldrar hade förlorat Stalins gunst, liksom så många andra polska kommunister.

Jag frågade Bogna om hennes farföräldrar.

"Mina farföräldrar? De byggde kommunismen. De byggde den före kriget. Och de fortsatte bygga den efter kriget."

Hennes far var född jude, inte hennes mor. På sjuttioalet blev modern aktiv i oppositionen. 1979 och 1980 var hon politisk fånge, under krigstillståndet hölls hon internerad i över ett år. Därefter var deras lägenhet avlyssnad och hennes

far blev arresterad då och då.

Föräldrarna till många av Bognas vänner, unga judar i tjugoårsåldern, hade tillhört oppositionen, hade satsat allt på Solidaritet — i uppror mot, kanske som gottgörelse för, de val deras föräldrar hade gjort när de deltog i byggandet av kommunismen. Påven Johannes Paulus var Solidaritets högste beskyddare — för de föräldrar som döpte sina barn var denna katolska ritual en frihetshandling.

Bogna förblev dock bittert besviken över att ha blivit döpt: om hon hade levt i ett fritt land hade det inte blivit något dop. Hon skulle ha varit en religiös jude, hon skulle gjort sin Bat Mitzvah.

Trodde hon i alla fall.

Nu var det för sent för en Bat Mitzvah, men inte för sent att lära sig jiddisch, ett språk som hon nu ansåg bevarade det viktigaste av hennes identitet.

Bogna beskrev kommunismen som en "tid i frysboxen". De ideologier och känslor hon mötte som student på 1990-talet, menade hon, var samma som för ett halvsekel sedan, de hade legat nedfrusna sedan dess, "som om ingenting hade hänt, som om det inte hade gått femtio år". Dagens antisemitism förstod hon som mellankrigstidens antisemitism. Som så många andra idéer och attityder tinade antisemitismen upp efter 1989 och uppträdde i samma form som före nedfrysningen.

Men även Bogna levde i någon mening kvar i mellankrigstiden, hon hade återskapat den epoken i sitt inre. Hennes väg till judiskheten gick inte bara genom jiddisch utan också genom jiddischismen; hon definierade sig själv som diasporanationalist och tog passionerat del i debatterna mot assimilationisterna, hebreicisterna och sionisterna. Den största vreden sparade hon faktiskt inte för de polska antisemiterna utan för sionisterna. Ändå stod Bogna Natalia nära, trots deras ideologiska motsättningar.

"När jag talar med Natalia", sade jag till henne, "får jag ofta intrycket att hon känner att hela hennes liv har varit ett misstag. Att hon borde ha varit i Israel, att hon på något sätt har hamnat utanför historiens flod."

"Jag känner helt annorlunda", sade Bogna. "Jag tycker verkligen att jag har varit i centrum av historiens flod — och det kan jag bara beklaga."

Bogna sörjde inte över att hennes farföräldrar inte hade tagit sig över gränsen till Tjeckoslovakien och fortsatt till Israel. Tvärtom: det hade varit hemskt om de hade gjort det.

När De levandes marscher började var Bogna tonåring och råkade en gång bli inbjuden. Hon följde med — hon trodde man skulle lära sig om Förintelsen, ingen hade berättat för henne att marscherna byggde på en sionistisk grund. Efter besöken i koncentrationslägren följde hon med till Israel, hon trodde att de skulle till Yad Vashem. I stället fick hon veta att nu var det slut på diskussioner om Förintelsen. Gruppen var i Israel för att fira, det var sånger och vandringar — men Bogna vägrade delta. När det var dags att åka hem till Polen sade de unga israelerna till henne att hon svek sitt land. Bogna blev förolämpad. Sanningen var den motsatta: nu skulle hon åka hem till sitt land.

Senare skulle hon träffa fler israeler, och fler amerikanska judar, som passerade genom Warszawa på väg till De levandes marsch. Hon gillade dem inte: de var aggressiva, de hatade Polen och de kunde inte förstå vad Bogna och hennes vänner gjorde där.

"Men det är deras problem", tillade hon.

Ryszarda berättade för mig att under Stalintiden var det trevligt att vara dotter till en så respekterad person. Senare hade det inte varit lika enkelt. Åter och åter igen fick hon svara på samma fråga: "är du dotter till *den*...?"

"Och jag var tvungen att svara: ja, det är jag."

Ett specialnummer av Bognas tidskrift *Jidele* handlade om "judebolsjevismens barnbarn". Tidskriftens redaktion — Bogna och andra tjugoåringar — ordnade en debatt i sin egen generation av Polens judar om ämnet zydokomuna — judekommunismen. Bogna var en av författarna till inledningen:

"Vi har ofta fått höra att en jude som blir kommunist slutar vara jude. Om vi inte vill hamna i en meningslös diskussion om de judiska kommunisternas judiskhet måste vi vara medvetna om ett fundamentalt faktum: en stor del, kanske en majoritet av oss, människor som betraktar sig som unga polska judar, har far- och morföräldrar som en gång tiden engagerade sig i att skapa ett kommunistiskt system."

Bognas medredaktör Michal inledde diskussionen med en besvärlig fråga: om vi är stolta över Freud, hur ska vi då se på Jakub Berman? En skarp fråga utan svar.

En kort tid efter att hon arbetat med tidskriftsnumret reste Bogna till Israel och kom inte tillbaka.

Kommentar

Cheder — Traditionell, religiöst inriktad lågstadieskola där man undervisar unga pojkar i hebreiska och om judiska texter.

Malamed — Lärare som är verksam vid en cheder.

Yeshiva — Judisk mellanstadieskola som till skillnad från cheder är av en mer akademisk karaktär.

Aliya — Att som jude emigrera till Israel.

Kaddish — Judisk morgonbön som tillägnas de döda.

Published 2010-04-07

Original in English

Translation by Tomas Håkansson

Contribution by Ord&Bild

First published in *Ord&Bild* 1-2/2010 (Swedish version)

© Marci Shore / Ord&Bild

© Eurozine